

Autonomia i Heteronomia

El desenvolupament moral de les persones

Objectius específics

1. Entendre què l'autonomia i heteronomia són dues dimensions de la vida humana que es complementen i que no s'exclouen.
2. Comprendre el valor de la "raó" a l'hora d'actuar autònomament.
3. Adonar-nos que hem d'adoptar una postura crítica davant els valors que la societat tracta d'inculcar-nos.
4. Desenvolupar la capacitat crítica davant les normes i aprendre decidir autònomament.
5. Recollir informació sobre les diverses opinions pel que fa al desenvolupament moral en les diferents cultures, segons el gènere, les edats, etc.
6. Fer conscient fins a quin punt ens influeixen les altres persones, les tradicions, les normes, les lleis, etc.
7. Aprendre a autoavaluar-nos i a conèixer els nostres límits personals i els del nostre entorn.

Continguts conceptuals

1. Estructura moral dels éssers humans.....	3
2. Teories sobre el desenvolupament moral.....	4
2.1 El cognitivisme de Jean Piaget.....	4
Objeccions al cognitivisme de Piaget.....	5
2.2 El cognitivisme estructural de Lawrence Kohlberg.....	5
Objeccions a la teoria del desenvolupament moral de Kohlberg.....	10

Continguts procedimentals

1. Analitzar textos ètics per identificar els problemes plantejats, les solucions proposades així com l'argumentació utilitzada.
2. Elaborar un mapa conceptual del tema.
3. Expressar per escrit i oralment les pròpies opinions sobre els temes tractats en classe amb coherència, al marge de tota improvisació i superficialitat.
4. Plantejar, individualment i en grup, possibles solucions als problemes ètics que es plantegen a l'autonomia i l'heteronomia morals i aprendre a diferenciar-les.

Continguts actitudinals

1. Aprendre a escoltar les opinions de les altres persones i tractar d'aprendre d'elles.
2. Comprendre que altres persones poden tenir valors i opinions morals diferents de les nostres, i que hem de respectar-les críticament.
3. Aprendre a justificar les nostres decisions, és a dir, donar raons de les pròpies opcions.
4. Practicar el comportament responsable.

Enquesta inicial

1. Descriu què entens per “autonomia” i per “heteronomia” (ajuda't d'exemples si ho consideres adient). I enumera les característiques essencials de cadascun dels conceptes anteriors.
2. Creus que són necessàries les normes morals per a viure en societat? I en la teua vida privada, creus que et pots comportar sense normes morals? Argumenta la teua resposta.
3. Quan et sents més responsable del teu comportament, quan les normes et vénen imposades des de fora o quan tu te les autoimposes?
4. Penses que el sistema de presa de decisions anomenat “democràcia” està relacionat d'alguna manera amb els conceptes d'autonomia i d'heteronomia moral? Argumenta la teua resposta.
5. Pot una persona donar-se a si mateixa els seus propis principis morals? Raona la teua resposta.
6. Són compatibles l'autonomia i el paternalisme? Raona la teua resposta

1. Estructura moral de les persones

Recordem que la moral s'origina en els costums o hàbits de comportament d'una persona o d'un grup. Així, amb els nostres costums i comportaments, ens construïm la nostra "manera de ser" al llarg de la nostra vida. Perquè la vida humana és un projecte, és a dir, no està prèviament determinada ni definida per alguna cosa o per algú aliè al subjecte que viu. La vida és, doncs, un continu "quefer-se". I la moral s'integra en aquest "quefer-se", que està format per actes, hàbits i costums i té a veure amb projectes, fins i normes els quals, d'alguna manera, orienten la nostra vida.

Quan parlem de "moral com estructura", parlem de la inevitabilitat d'aquest "quefer-se", atesa la indeterminació biològica dels éssers humans. Quan parlem de "moral com estructura", pretenem respondre a la qüestió "per què hi ha moral?"

Xavier Zubiri reflexionà sobre aquesta qüestió. Zubiri parteix, en la seua anàlisi, de la comparació entre el comportament animal i el comportament humà.

En el comportament animal predominen les respostes innates. Per això, els animals tenen respostes "específiques" perfectament adequades als estímuls del medi. Exemples d'aquest tipus de respostes són: col·leccionar i emmagatzemar nous (els esquiroles); construir xicotetes preses (les llúdrics); la dansa de les abelles per a indicar als seus congèneres on hi ha flors; el teixir teranyines; les fileres de formigues; el nadar dels gossos; anar al lloc on van nàixer, després d'haver estat diversos anys a la mar, per a pondre (els salmons).

Els éssers humans, en canvi, manquem de comportaments instintius (el més pròxim a l'instint, en els éssers humans, són els reflexos). Restem, doncs, en suspens davant els estímuls del medi, "lliures-de" ells (primera dimensió de llibertat). Són la nostra plasticitat cerebral i l'aparició de la "intel·ligència" les que ens permeten l'adaptació al medi i, per tant, la continuïtat de l'espècie. "Intel·ligència" significa aquí que els éssers humans, per a subsistir biològicament, necessitem "fer-nos càrrec" de la situació, açò és, haver-nos-les amb les coses i amb nosaltres mateixos com a "realitat", i no merament com a estímuls. En el comportament humà, les respostes són inespecífiques. Els éssers humans, a diferència de la resta d'animals, hem de considerar la realitat abans d'executar un acte. Açò significa que ens movem en l'àmbit de la possibilitat i de la llibertat. I, a través de la possibilitat i de la llibertat, ens obrim necessàriament a l'àmbit de les preferències, açò és, ens trobem forçats a triar d'entre totes les possibilitats una, d'acord amb un determinat sistema de preferències. Heus ací la segona dimensió de llibertat: *llibertat* no sols *de* tenir que respondre al medi, sinó també *llibertat per a* preferir segons el nostre propi projecte de vida.

La conclusió que extrau Xavier Zubiri d'aquesta comparació entre el comportament animal i l'humà és que la moral és constitutivament humana. No es tracta d'un ideal, sinó d'una forçositat, d'una necessitat que ve exigida per les pròpies estructures psicobiològiques dels éssers humans (per la indeterminació biològica). En aquest sentit, la "moral com a estructura" comprèn tant els comportaments "honests" com els "deshonestos".

2. Teories sobre el desenvolupament moral

2.1 El cognitivisme de Jean Piaget

Jean Piaget (1896-1980), en *El criteri moral en el xiquet* (1932), sosté que els estadis del desenvolupament moral dels individus es corresponen amb els estadis "naturals" (i no merament culturals) del desenvolupament de la capacitat cognitiva (o intel·ligència). La hipòtesi de la què parteix és que "tota moral consisteix en un sistema de regles i l'essència de qualsevol moralitat cal cercar-la en el respecte que l'individu adquireix cap aquestes regles". Aquest punt de partida, ens diu Piaget, està sòlidament establert per Kant i per les teories ambientalistes, puix les divergències apareixen "només quan es tracta d'explicar com arriba la consciència al respecte per aquestes regles" (Piaget, 1932).

L'estudi del comportament infantil en les activitats lúdiques (el joc de les bales), el portà a diferenciar dos aspectes: "la pràctica de les regles" (l'ús de les mateixes) i la "consciència de la regla" (la manera en què els xiquets de diferents edats es representen el caràcter obligatori -heterònom o autònom- de les normes).

En la **consciència de la regla**, distingí tres estadis¹ en el desenvolupament moral:

- **Estadi de la regla motriu:** la norma encara no té un caràcter coercitiu per al xiquet, és només indicativa.
- **Estadi de la regla coercitiva:** el xiquet respecta la norma perquè la percep com una cosa sagrada i intangible, d'origen adult i d'essència eterna. Per això no concep que les normes puguen ser modificades sense que això implique una transgressió.
- **Estadi de la regla racional:** el *xiquet*, igual que en l'estadi anterior, respecta la regla, però per motivacions diferents. Ara ja no és la creença en el caràcter sagrat de la norma la que l'invita a respectar-la, sinó la seua força vinculant derivada del consentiment mutu. D'ací que pugua concebre que la norma siga modificada sempre que hi haja acord (consentiment mutu).

En aquests estadis, Piaget recull dos tipus de respecte per la regla: el respecte unilateral (la regla és respectada pel seu origen adult) i el respecte mutu o cooperatiu (la regla és respectada perquè procedeix de l'acord entre iguals). Aquests dos tipus de respecte es corresponen amb dos tipus de comportament social: l'heterònom i l'autònom.

L'aportació més important de Piaget consisteix a afirmar que la pauta de desenvolupament moral va des de l'heteronomia o moral de la pressió (obligació externa i respecte unilateral) fins l'autonomia o moral de la cooperació (cooperació i respecte mutu).

"La moral de la pressió és la moral del deure pur i l'heteronomia: el xiquet accepta de l'adult cert nombre de consignes a les quals hi ha que sotmetre's si guen quines si guen les circumstàncies. El bé és el que està conforme, el mal el que no està conforme amb aquestes consignes... Però al marge d'aquesta moral, i en oposició a ella, es desenvolupa a poc a poc una moral de cooperació, el principi de la qual és la solidaritat i que es recolza especialment en l'autonomia de la consciència" (Piaget *El criteri moral en el xiquet*, p. 280).

¹ Canvis d'edat dirigit estructuralment

Per a Piaget la consciència moral naix com a interiorització heterònoma de les regles imposades per l'autoritat externa. El seu desenvolupament moral segueix un curs evolutiu natural cap a l'autonomia, paral·lel al desenvolupament de la intel·ligència. Per tant, els processos de maduració de les capacitats cognitives són decisius per a la gènesi de la consciència moral. Però, per arribar a la autonomia també necessita de les relacions socials; més concretament de l'experiència de la cooperació social entre iguals (respecte mutu). Ja que les regles socials basades en l'autoritat donen lloc a una estructura moral heterònoma; mentre que les relacions cooperatives, que possibiliten la deliberació entre iguals (respecte mutu), permeten que la consciència individual desenvolupi la moralitat com un bé autònom i accepti com a pròpies les lleis de la reciprocitat.

Objeccions al cognitivisme de Piaget

- Piaget descuida els factors motivacionals del judici moral en posar l'èmfasi en els factors cognitius.
- No atén prou les diferències individuals (per la classe social, la família, el mode de convivència, el gènere...) en el ritme del desenvolupament moral dels xiquets.
- Subestima la riquesa i variabilitat de la personalitat infantil en descriure la complexitat del desenvolupament cognitiu i moral amb tres estadis seqüencials.
- Concep el procés cognitiu moral com unidireccional i irreversible.

2.2 El cognitivisme estructural de Lawrence Kohlberg

La teoria sobre el desenvolupament moral elaborada per Kohlberg pretén superar l'esquematisme i la falta de precisió de la de Piaget.

- Esquematisme, perquè redueix a dos els tipus de moral (heterònoma i autònoma), i açò contribueix a desdibuixar el caràcter evolutiu del desenvolupament moral; i
- Falta de precisió en plantejar la correlació entre la maduració moral i el desenvolupament intel·lectual, d'una banda, i les relacions socials, de l'altra.

Kohlberg accepta de Piaget:

- L'existència d'estadis en el desenvolupament moral del *xiquet* estretament relacionats amb els estadis del desenvolupament de l'àrea cognitiva.
- Que aquestes etapes:
  - Són universals i regulars, i tenen una base formal-cognitiva.
  - Estan estretament relacionades amb el desenvolupament intel·lectual, perquè formen part de les successives reestructuracions que succeeixen en l'àrea cognitiva dels *xiquets* a mesura que incrementen la seua interacció amb el medi.
- I que, per damunt de les diferències de classe, sexe i cultura es produeix un desenvolupament del judici moral amb relació a la justícia i a la intencionalitat, que

desmenteix les tesis relativistes i les del determinisme ambiental tant sociològic com antropològic.

Kohlberg inicià la seua investigació el 1955 amb una mostra de 50 xics de classe social mitja i baixa. El seu mètode consisteix a explorar la capacitat d'emetre judicis morals i forjar valors a través de la presentació d'una sèrie de dilemes morals². I d'aquí extrau les seues conclusions generals, en les quals possiblement oblide els components més dialògics de la moral autònoma, per a convertir-la en una moral monològica i individualista.

En termes generals, igual que Piaget, Kohlberg sosté que la gènesi i el desenvolupament moral del *xiquet* travessa tres nivells: el preconvençional, el convençional i el postconvençional. Aquests tres nivells, cadascun dels quals està dividit en dos estadis, recullen la filosofia piagetiana de les dues morals, la de l'heteronomia i la de l'autonomia, encara que amb matisos diferents.

Nivell preconvençional (≈ 0-6 anys): El *xiquet* mostra una despreocupació absoluta cap els costums i les convencions socials acordades.

Estadi 1: El seu comportament està orientat pel càstig i l'obediència.

Contingut: El correcte (el que és bo) és obeir les normes i l'autoritat per a evitar el càstig.

Perspectiva social: El *xiquet* és egocèntric. No distingeix els seus interessos dels aliens, per açò el criteri per a respectar les normes imposades és el de les conseqüències del seu incompliment: "Si no..., em castiguen". Confon la perspectiva de l'autoritat amb la seua pròpia.

Estadi 2: El comportament del *xiquet* està orientat per fins individuals (instrumentals o pragmàtics) i per l'intercanvi.

Contingut: El correcte és atendre els propis interessos i necessitats, tot permetent que els altres facen el mateix, mitjançant acords justos (imparcials) en termes d'intercanvis concrets.

Perspectiva social: El *xiquet* és individualista. Reconeix interessos aliens que, de vegades, entren en conflicte amb els seus propis interessos. Però la solució és sempre relativa a les circumstàncies concretes, atès que no sembla existir més enllà de l'aquí i l'ara. "Així em va bé", "és el que més em convé".

Nivell convençional (≈ 7-17 anys): El comportament *del* menor-adolescent cerca estar d'acord amb els costums socials.

Estadi 3: El seu comportament està orientat per les expectatives i les intencions, per les relacions interpersonals mútues i per la conformitat amb les relacions socials.

Contingut: El correcte és exercir bé el paper que cadascú té assignat com a *fill*, *germà*, *amic*, etc. dins del grup social corresponent, ocupant-se dels altres i dels seus sentiments, sent lleials als col·legues, i comportant-se d'acord amb les regles i les expectatives.

---

² Per exemple, el dilema de Heinz.

Perspectiva social: El menor-adolescent és un individu que es relaciona amb altres individus. El subjecte ètic es jutja per les seues relacions amb els altres, fins al punt que la bondat es defineix en termes dels sentiments compartits: els acords comuns i les expectatives dels altres arriben a primar sobre els interessos, gustos i inclinacions personals. Com que ja és capaç de posar-se al lloc de l'altre, el subjecte ètic es mostra amable amb els altres i valora positivament la confiança, la lleialtat, el respecte mutu i la gratitud. “És el que esperen de mi”. “No vull defraudar”.

Estadi 4: El comportament del subjecte ètic està orientat pels sistemes socials i el manteniment de la consciència.

Contingut: Les mateixes conductes aprovades com a bones a l'estadi anterior es justifiquen ara per la seua contribució al manteniment de l'ordre social i de les institucions que l'encarnen. El correcte és, doncs, complir amb els propis deures amb la societat, respectar l'ordre social i procurar el benestar de la societat o del grup. Apareix la **consciència del deure**, sostinguda ara per les conseqüències catastròfiques que es derivarien si ningú complira les seues obligacions.

Perspectiva social: Es diferencia el punt de vista de la societat dels acords interpersonals. S'imposa la intersubjectivitat, perquè el subjecte ètic defineix les normes i els rols individuals en termes de la funció que exerceixen en el manteniment del sistema social. “Si no actuem així, açò serà una catàstrofe”.

Nivell transicional³ (aportació tardana de Kohlberg: es tracta d'un nivell que ja és postconvencional, però el subjecte ètic encara no posseeix principis morals).

Estadi 4,5 o del relativisme crític. El subjecte ètic es caracteritza per un escepticisme-relativisme ètic extrem i per un egocentrisme moral.

Contingut: Les eleccions són personals i subjectives (es basen en les emocions). La consciència, els deures i allò "moralment correcte" són considerats arbitraris i relatius.

Perspectiva social: Individu independitzat dels criteris de la seua societat i pren decisions pròpies sense cap compromís amb la societat. El subjecte ètic sembla situar-se fora de la seua pròpia societat, critica la seua anterior perspectiva conformista com amoral i tendeix a prendre les seues decisions per raons que només semblen tenir una justificació subjectiva i personal. Al no sentir-se vinculat per cap compromís general amb la societat, contrau obligacions personals amb xicotets grups en funció d'eleccions lliures i compromisos propis, sense que cap principi general li permeta jutjar les seues pròpies inconsistències.

Nivell Postconvencional o de Principis (≈ a partir de 20 anys): les decisions morals es generen a partir de drets, valors i principis considerats universalment acceptables atès els beneficis socials i l'equitat que reporten. Aquest nivell té un marcat caire filosòfic. L'estadi 5

³ Nombroses experiències sociogenètiques posaren de manifest una anomalia, la qual rep el nom de “regressió adolescent”. Normalment, quan acaben el seus estudis secundaris, els i les estudiants estan en l'estadi 4 i alguns han avançat fins el 5, però en iniciar els seus estudis universitaris semblen patir un endarreriment moral, caracteritzat per un escepticisme relativista tocant al deure i al que és moralment correcte. Els universitaris entren en una crisi emocional las quals els condueix a un individualisme moral semblant al de l'estadi 2. Per a explicar aquest fenomen, Kohlberg introduí aquest nivell transicional.

està construït sobre la base del contractualisme i l'estadi 6 sobre el normativisme; ambdós pertanyen a la tradició jurídic-moral del pensament occidental.

Estadi 5: El comportament del subjecte ètic s'orienta cap a la recerca d'un contracte social, té en compte els drets prioritaris i la utilitat general.

Contingut: El correcte és respectar els drets i valors bàsics i els contractes legals d'una societat, encara que col·lidisquen amb les normes i lleis concretes del grup. Encara que les regles de convivència són relatives i poden canviar, alguns drets prioritaris, com la vida i la llibertat, han de mantenir-se en tota societat per damunt de les majories conjunturals d'opinió. El subjecte ètic se sent obligat a obeir les lleis i a protegir els seus drets i els dels altres sobre la base que ell mateix se sent implicat en un contracte lliurement assumit que es justifica racionalment. El lema utilitarista de "la major quantitat de felicitat per al nombre més gran de persones" fonamenta racionalment aquesta decisió cooperativa.

Perspectiva social: Individu racional conscient dels valors i els drets previs als vincles i contractes socials. El subjecte ètic concedeix la prioritat a la societat i s'autoconcep com un individu racional que ha pres consciència dels valors i drets prioritaris dels compromisos socials a què presta assentiment. Els mecanismes formals d'acord i consens garanteixen la imparcialitat en principi, encara que de vegades el punt de vista moral i el punt de vista legal entren en conflicte. La dificultat de solucionar aquests conflictes manté alerta al subjecte ètic i debilita el seu assentiment als mecanismes purament procedimentals. "Cal respectar els drets dels altres".

Estadi 6: El comportament del subjecte ètic està orientat per principis ètics universals (principis de justícia).

Contingut: Es reconeixen els principis ètics universals que tota la humanitat ha de respectar. Les lleis particulars de cada societat s'han d'obeir perquè generalment repleguen en el seu contingut el respecte a tals principis i valors universals. Però en cas de conflicte, el subjecte ètic es guia pels principis ètics universals, i no per les lleis de la seua societat. La justícia, la igualtat de drets, les llibertats bàsiques i el respecte a la dignitat dels éssers humans com individus són els principis que guien les decisions particulars de tota personal racional. Aquesta troba, en el seu compromís amb ells, la seua autèntica justificació com subjecte ètic.

Perspectiva social: Individu racional que reconeix la naturalesa de la moralitat i la premissa moral bàsica del respecte als altres com fins, no com mitjans (coincidència amb una de les formulacions kantianes de l'imperatiu categòric). El subjecte ètic s'instal·la al terreny de la moralitat i jutja els ordenaments jurídics i els costums socials pel seu grau de compliment dels principis ètics. "Açò és el més just", "Ho exigeix la dignitat humana".

Aquest model de desenvolupament moral es caracteritza, segons Kohlberg, per:

- La integració jeràrquica dels estadis: els subjectes només comprenen el raonament moral del propi estadi i dels estadis inferiors. La jerarquia dels estadis s'explica perquè són sis

estructures que emergeixen de la interacció del subjecte amb el seu entorn social. Els successius estadis mostren un influx progressivament decreixent de la pressió del medi sobre el subjecte, des de la compulsió externa que domina l'estadi 1, el sistema d'intercanvis i satisfacció de necessitats de l'estadi 2, el manteniment d'expectatives legítimes dels estadis 3 i 4, fins els ideals o principis ètics generals que dominen els estadis 5 i 6. Tot suggereix que són els subjectes els qui organitzen i elaboren de manera cada vegada més personal i autònoma l'univers sociocultural.

- La invariabilitat de la seqüència evolutiva, d'ací que considere provada la seua universalitat i irreversibilitat.
- Ara bé, els estadis no formen un model acumulatiu, sinó que es limiten a ser un model seqüencial. És més precís, doncs, parlar de "estadi dominant", que cobreix almenys el 50% dels judicis emesos, repartint-se la resta pels estadis anteriors i següents.

Kohlberg concep la maduració del judici moral com el resultat de dos factors combinats: el desenvolupament de les capacitats cognitives i l'adopció de papers socials.

Objeccions a la teoria del desenvolupament moral de Kohlberg

La no universalitat del model en totes les cultures (etnocentrisme): la falta de base empírica per a l'estadi 6 ha posat en dubte la universalitat de la teoria⁴. En les investigacions realitzades a Turquia ningú no aconseguia arribar-hi a l'estadi 6. Davant d'aquests resultats Kohlberg respongué que l'estadi 6 no és superior jeràrquicament a l'estadi 5, sinó una alternativa d'aquest.

En aquest sentit, s'ha afirmat que la teoria de Kohlberg pressuposa que la moral dels *homes* blancs, adults, d'una societat capitalista altament desenvolupada, és l'estadi moral més avançat per a tota l'espècie humana.

La no universalitat del model pel que fa al gènere (androcentrisme): Dues curiositats significatives:

- Kohlberg va realitzar les seues investigacions només amb xics.
- En nombrosos estudis, les dones sempre quedaven en el nivell convencional, la qual cosa semblava indicar un "subdesenvolupament" moral de les dones atès el caràcter jeràrquic dels estadis.

Davant d'aquestes curiositats, Carol Gilligan, col·laboradora de Kohlberg, va estudiar empíricament aquest assumpte. Per a Gilligan el model proposat per Kohlberg fa invisible l'autonomia moral de les dones. Les seues primeres conclusions aparegueren en un treball de 1977 titulat *En una veu diferent*:

- les dones, i en general les persones marginades econòmicament i social, segueixen un model de desenvolupament moral diferent del model masculí proposat per Kohlberg;

⁴ El fet que cap subjecte arribe als estadis 5 y 6 abans dels 23 anys, que només el 25% dels subjectes de les societats occidentals accedisquen a l'estadi 5, i el 5% a l'estadi 6, i que en algunes societats, com les Bahames, Belice o Turquia no aparega ni rastre de l'estadi 6 posa en dubte la universalitat del model.

- les categories morals de les dones fan referència a variables de tipus afectiu i afiliatiu, de manera que el seu pensament moral té un "caire relacional".

En definitiva, les dones i, en general, les persones marginades enfocarien la moralitat en termes de responsabilitat més que en termes de reciprocitat o deures legals, possiblement perquè perceben el seu "jo" fortament encadenat a les relacions amb altres persones; d'ací que el seu llenguatge reflectisca una ètica de l'atenció, a diferència del llenguatge masculí, que reflexa una ètica de la justícia o moral de principis. Mentre que els homes s'atenen a solucions morals objectives i universalitzables, les dones es guien principalment pels seus vincles de responsabilitat i d'atenció.

Carol Gilligan proposa un model de desenvolupament moral alternatiu i complementari del de Kohlberg:

Nivell Preconvencional o Egocèntric: Atenció al "jo" per assegurar la supervivència.

Transició: valoració d'aquest judici com "egoista".

Nivell Convencional o d'Abnegació: Entesa de la connexió entre el "jo" i les altres, mitjançant el concepte de responsabilitat. El que és bo és atendre les altres persones (o, el que és el mateix, posposar-se a si mateixa).

Transició: Anàlisi del desequilibri entre autosacrifici i atenció a altres persones, amb la consegüent reconsideració de la relació entre el "jo" i les altres.

Nivell Postconvencional o d'Autonomia: La responsabilitat de l'atenció inclou alhora el "jo" i les altres persones. Cal fer equilibris entre atendre's una mateixa i atendre les altres. (Ètica de la justícia i ètica de l'atenció complementades).

Per a què es produísca la complementarietat entre ambdues ètiques, Gilligan proposa:

- Fomentar en els xics la sensibilitat moral de la qual han sigut tradicionalment privats. L'educació dels homes ha estat centrada en l'assumpció de principis autònoms que no tenen en compte les conseqüències de dolor i felicitat que produeix la seua aplicació⁵.
- Conscienciar-nos, mitjançant un procés d'educació moral, que promoure la felicitat pròpia i aliena és alhora un dret i un deure.

---

⁵ "La voluntat de sacrificar a les persones en ares de la veritat ha esta sempre el perill d'una ètica que no té en compte la vida". "Aquest tipus d'ètica connecta a Gandhi [a qui Gilligan critica per la seua falta de preocupació per les persones particulars] amb l'Abraham bíblic, que es disposa a sacrificar la vida d'un fill pel tal de demostrar la integritat i supremacia de la seua fe en deu."